

**БАДИЙ МАТНЛАРДА ПРЕЦЕДЕНТ НОМЛАРНИНГ МЕТАФОРИК
АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА****Шукуров Раҳматилло***филология фанлари номзоди, доцент***Ахмаджонов Нурбек***ф.ф.б.ф.д (PhD)*

Аннотация: Ушбу мақолада жаҳон тилшунослигида прецедент номларнинг метафорик ва нометафорик хусусиятлари таҳлил этилган. Шунингдек, прецедент номларнинг метафорик ва нометафорик аҳамиятининг дифференциал белгилари ва уларнинг инсонлар онгида муҳимлиги эътироф этилган. Денотатив ва коннотативнинг (бошиқа атама билан айтганда, метафорик ва нометафорик) семантик структурасининг тузилиши, мақсад ва вазифалари ҳам тўлиқ ёритиб берилган. Бундан ташқари, концептуал метафора назариясининг яратилиши ва мазмуни ҳақида ҳам баён қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: *прецедент номлар, прецедент антропонимлар, метафора, денотатив, коннотатив, топоним.*

Бугунги кунда тилшуносликда ҳукмронлик қилаётган антропоцентрик парадигманинг асосий йўналиши тил ва тафаккур ўртасидаги боғлиқликдир. Прецедент номларни ўрганиш антропоцентриклик тамойилига тўлиқ мос келади. Ушбу ҳодиса 20-асрнинг охирида тилшунослар диққат марказига айланди. Прецедентлик назарияси рус лингвистик мактаби доирасида яратилган ва ҳозирда ҳам ривожланмоқда. Ушбу назария рус тадқиқотчилари, шу жумладан В.В.Красных, И.В.Захаренко, Д.Б.Гудков, Е.А.Нахимова каби олимлар томонидан тадқиқ этилган. Шунингдек, улар прецедент номларнинг тарифи, таснифлари ва баъзи хусусиятларини ҳам атрафлича ўрганишган.

Прецедент ном "таниқли матн ёки прецедент вазият (ҳолат) билан боғлиқ бўлган шахсий исм" дир [1; 197].

Прецедент номи постмодернизм даврида алоқа қилиш учун муҳим бўлган, шунингдек, бой анъаналар тўпламини ўз ичига олган интертекстуалликнинг ажралмас номларидан биридир. Турли хил тилшунослик жамиятларида Касанова ва Дон Жуан номлари мавжуд узок вақтдан бери аёлларга бўлган ҳаддан ташқари севгининг рамзи бўлиб келган, Вольтер эркин фикрлашнинг рамзи ҳисобланган, Дон Кихот ҳақиқат учун ҳалол ва бефарқ курашнинг рамзи бўлиб, ёлғизликни ҳам акс эттиради. Прецедент номлар дунё миллий манзарасининг муҳим номига айланди. Улар стереотипик фикрлашни шакллантиришга ва ондаги воқеликни баҳолашга, дунёнинг миллий манзарасини шакллантириш ва ривожлантиришга, уларни глобаллашув жараёни доирасида ва глобал кадриятларни ҳисобга олган ҳолда халқаро маданият ва миллий анъаналар билан таништиришга ёрдам беради.

Замонавий назарияларда прецедентлик аниқ ва равшан тарзда денотатив ва коннотатив фойдаланилиши билан фарқланади (бошқа атама билан айтганда метафорик ва нометафорик). Прецедент номларнинг спетсифик хусусиятлари унинг тузилиши билан аниқланади, бунга кўра улар фарқ қилувчи белгиларни ташкил қилади, бу уларнинг ядроси бўлса, ташқиси атрибутлардир. Бирор номнинг махсус белгиларини фарқ қилувчи белгилар аниқлайди ва бошқа номларга нисбатан таққослайди. Бу белгилар турдош отларнинг кўпчилигида дифференциал белгиларга ўхшаш, вахоланки бу нисбий ўхшашликдир. Хусусан, прецедент номларнинг дифференциал белгилари кўпинча турли инсонлар онгида аҳамиятли тарзда фарқланади, улар учун тарихий ўзгаришлар ва шунингдек, ижтимоий ва шахсий вариантлар катта даражада характерли ҳисобланади. Масалан, прецедент ном "Сталин" ҳозирги вақтда ўтган асрнинг ўрта вақтларида бўлганидек қабул қилинмайди, негаки, бу номнинг замонавий тушунчаси улуғ ватан уруши ветерани ва унинг набирасида аҳамиятли тарзда турлича, айниқса, қариндошларининг сиёсий қарашлари ва баҳолашлари турли хилдир. Айтилган дифференциал белгилар либерал - ғарбпараст ва миллий ватанпарварнинг онгида умуман ўхшаш эмас, табиийки, Сталин улуғ ватан уруши ғалабасида ташкилотчи сифатида эсланади.

Шунинг учун бу прецедент номнинг тўлиқ ва аниқ дифференциал белгилари йиғиндисини аниқлаш бироз қийин бўлиши мумкин. Бу белгилар шунингдек, прецедент номнинг бирор гуруҳга алоқадорлогига кўра ҳам фарқланади, масалан, антропонимлар ва топонимлар. Масалан, прецедент антропонимлар кўпинча ташқи кўриниш, характер ва ҳолатни ифодаловчи дифференциал белгиларни ўзига мос номга кўра қамраб олади. Прецедент номлар атрибутлари - бу шундай элементки, улар прецедент номнинг маъноси билан изчил боғланган, масалан, *Ленин қалпоғи, Пушкин соқоли, Наполеоннинг наст бўйи* [2;80-82].

Прецедент номнинг семантик структураси унинг коммуникацияларда фойдаланиш хусусиятларини аниқлайди. Алоҳида сўзнинг фойдаланилиш хусусиятларини Д.Б.Гудков прецедент номлардан фойдаланилишда уларни денотатив (интенционал) ва коннотатив (екстенционал) турларга бўлди. Денотатив фойдаланишда прецедент номлар худди ҳар қандай оддий отлардек вазифа бажаради ва денотативни бевосита кўрсатади. Масалан, Хиросима оти анъанавий тарзда Япония шаҳрини англатади.

Е.Велихов тақийдлашича, *Трумен ва Черчилнинг ниятига кўра Хиросима ва Нагасакидаги портлашлар шунчаки урушни тугатибгина қолмай, Совет учун кучли ва хавфли сигнал бўлиши керак* [3; 64].

Бошқа контекстларда Хиросима оти америка атом бомбасини мос шаҳарга қирғин келтиришини метонимик тарзда ифодалайди.

И.Сахновский фикрича, Костнинг яна бир фирмага оид изҳори эсланди: *"Доимо ўзингни Хиросимадан ёмонроқ деб бил"* [4;51]. Шу тарздаги фойдаланишни денотатив тарзда ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Прецедент номнинг коннотатив метафорик қўлланилиши бу номнинг на Япониядаги шаҳар номини, на портлашни англатмай, буткул бошқа маънони билдиради. Ҳамасидан кўпроқ метафорада "портлаш" ва "портлашдан қирилган шаҳар" оиласи актуаллаштирилади.

Когнитив лингвистика умумий қоидаларига кўра метафора кенг тарзда тушунилади, яни метафора сонига барча компаратив образли сўзлар ва конструкциялар киради. Когнитивистлар метафорага у ёки бу нутқ таркиби яни лексик ёки ибора даражасида деб қарашмайди. Ўхшаш изланишларда тушунчага оид яқинлик ягона тил даражаси ёки структур белгидан кўра муҳимроқ аргумент сифатида қабул қилинади.

Прецедент номнинг семантикасини коннотатив фойдаланиш орқали буткул бошқа йўл билан шакллантириш мумкин. *СПС даги Ирина Хакамаданинг икки лақаби бор эди. Партия лидерларидан бири уни Хиросима деб номлаган* [5]. Аниқки, бомба портлашидан зарар кўрган Япон шаҳри ва рус сиёсий партияси лидерининг ўртасидаги ўхшашликни турлича таҳлил қилиш мумкин. Икки кўриб чиқилган номларнинг фарқи шунга боғланганки, биринчи ҳолатда сўз анъанавий денотат (референт)га боғланган, иккинчи ҳолатда эса буткул бошқа денотат (референт)га. Кўриб чиқилган критериялар асосида прецедент номнинг бирламчи маъноси ва метафорик маъносини ажратиш мумкин.

Метафорик маънонинг хусусиятларини кўриб чиқишдан аввал метафорага когнитив ёндашишни ўрганиш лозим. Замонавий когнитив метафоранинг назарий асослари ҳақида Жорж Лакофф ва Марк Жонсоннинг «*Metaphors we live by*» "Биз фойдаландиган метафора" (Ж.Лакофф, ва М.Жонсон 1980) китобида ёритилган.

Ушбу китоб муаллифлари биринчи бўлиб концептуал метафора назариясини яратди. Тилшунослар метафора шунчаки нутқнинг беага эмас, балки икки концептуал доменлар, улардан биринчиси сфера-манба, иккинчиси сфера-нишон, ўртасидаги таъсирларнинг алоҳида когнитив жараёнларини ёрқин тарзда кўрсатишди. Ж. Лакофф ва М. Жонсоннинг фикрига кўра инсоннинг атроф дунёдаги элементлар - сфера-манба билан таъсири натижасида янада мураккаброқ бўлган концептуал сфера-нишон ҳосил бўлади. Бу ерда ва бошқа кўплаб ҳолатларда мураккаб ғояларнинг оддийроқ ва тушунарли феноменлар билан тушунтирилиши юз беради.

Прецедент номлар ўзига хос таниқли номлар бўлиши мумкин, нафақат асарнинг бирон бир қаҳрамонини белгилаш учун, балки маданий белги сифатида ҳам маълум фазилатлар, воқеалар, тақдирлар тўпламининг рамзига айланади. Замонавий оммавий коммуникацияларда унинг ўрнига тўлиқ мос келадиган ушбу ҳодиса тилшуносларни ҳали ҳамон қизиқтириб келмоқда.

Прецедент номлар таниқли ва умумий номлар орасидаги оралик позитсияни эгаллаган таниқли белги билан махсус номлар гуруҳини яратади. Функционал ва семантик хусусиятлари жиҳатидан улар умумий номларга яқинроқ, аммо ўзига хос номлар мақомини сақлаб қолишади, чунки семантик ўзгаришларга қарамай, улар ҳали ҳам ном эгаси билан алоқада. Прецедент номни тўғри номлардан ажратиш турадиган

семантиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу номлар нафақат денотатсияга, балки белги ва маънога ҳам эга.

Прецедент ном ҳар доим аксиологик ва экспрессивдир. "Прецедент ном - бу экспрессив, рамзий, коннотатив функцияларга эга лингвокултурологик бирлик; у маданий маълумотларни узатишга қодир" [6;106-107].

Прецедент номлар аниқ одамларни, жойларни лингвокултурология ҳамжамиятнинг қадрият йўналишларини ифодаловчи ходисалар турли луғатларда ўз аксини топган ҳолда, унинг лингвистик таркибига киритилган. Когнитив равишда, прецедент ном ўзига хос хусусиятни, стандартни қўшадиган шахснинг ҳақиқий ёки ҳаёлий тасвирий образли кўринишини яширади. Шунингдек, Сулаймон номи, эски Аҳд шохининг номи, донолик меъёри, Яҳудо номи хиёнат рамзи ҳисобланади. Прецедент номга эга бўлган рамзий маъно пайдо бўладиган бир қатор барқарор ассоциациялар томонидан шаклланади.

Прецедент номларни лингвокултурал тушунчаларнинг махсус гуруҳи сифатида хусусий ва умумий исмлардан ажратиш кўрсатиш мумкин. Прецедент номнинг хусусий исмга бўлган муносабати доимо сақланиб қолади. Атоқли исм - энг аниқ, айтиш пайтда энг мавҳум категория бўлиб, бу лингвистик контекст асосида нафақат халқ тарихи, уларнинг дунёқараши, сўз тарихи, шунингдек, маълум бир номинал маънонинг умумий исмга, тасвирга, белгига айланишидир [7;3].

Прецедент номлар лингвокултурал ҳамжамиятнинг билим базасини шакллантиришда иштирок этади. Прецедент номларни таҳлил қилиш асосида эркаклар шаъни ва жасорат ҳақида тушунча шаклланади, кўз олдимизда она Ватан ва халқ ҳимоячиси образи кўтарилади. Улар миллий менталитетнинг этник лингвокултурал маконнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради.

Прецедент номларни атоқли номлардан ажратиш турадиган семантиканинг хусусияти шундаки, бу номлар нафақат денотатсияга, балки белги ва маънога ҳам эга. Прецедент ном ҳар доим аниқ аксиологияси ва экспрессивлиги билан ажралиб туради.

Биз прецедент номларни ўрганишни оқилона деб аташимиз мумкин, чунки бундай номлар маданий маълумотни кодлаш, сақлаш ва янгилашга қодир, улар субъектив баҳони ифодалаш, эмотсионал ҳолатни этказиш, ахлоқий ва бошқа ҳуқуқ-атвор нормаларини ифодалаш ва мустаҳкамлаш учун мўлжалланган. Прецедент номларни шеърини асарларнинг лингвистик таркибининг ажралмас қисми бўлиб, бадиий матннинг ғоявий мазмунини очишнинг муҳим воситасидир.

Ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, когнитив лингвистика умумий қоидаларига кўра метафора кенг тарзда тушунилади, яни метафора сонига барча компаратив образли сўзлар ва конструкциялар киради. Когнитивистлар метафорага у ёки бу нутқ таркиби яъни лексик ёки ибора даражасида деб қарашмайди. Ўхшаш изланишларда тушунчага оид яқинлик ягона тил даражаси ёки структур белгидан кўра муҳимроқ аргумент сифатида қабул қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Красных В.В. Свой среди чужих: миф или реальность? –М: Гнозис, 2003.С-375
- 2.Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В.В.Красных. М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002.С-284
3. Велихов Е.П. От ядерной бомбы к ядерной электростанции. Вестник Российской Академии Наук, том 73, № 1, С- 64, 2003.
- 4.Сахновский И. Ревнивый бог случайностей, рассказы С-81, 2003 // Независимый литературно-художественный ежемесячный журнал России. № 7
- 5.Ростовский М. // Московский комсомолец. Ежедневная общественно-политическая газета. 2004. 3 февр .[Электронный ресурс] URL: <http://rzn.mk.ru>.
- 6.Гудков Д.Б. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний [Текст] ,Вестник Московского университета, Журнал: [Вестник Московского университета. Серия 9: Филология](#) Номер: 4 Местоположение издательства: М. 1997. С-118
7. Кондратьева Т.Н. Метаморфозы собственного имени. Опыт словаря / Науч. ред. А.Т. Липатов. – Изд-во Казанского унив-та, 1983.С-112
8. Ахмаджонов Н. Analysis of poetonyms used in poetry // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 12, volume 104 published December 30, 2021 P. 509-512 Impact Factor: Philadelphia, USA ISRA (India) = 6.317 ISI (Dubai, UAE) = 1.582 GIF (Australia) = 0.564 JIF = 1.500 SIS (USA)= 0.912РИНЦ (Russia) = 3.939 ESJI (KZ) = 9.035 SJIF (Morocco) = 7.184 ICV (Poland) = 6.630 PIF (India) = 1.940 IBI (India) = 4.260ОАЖ (USA) = 0.350
9. Ахмаджонов Н. Analysis of poetonyms in prose works// International interdisciplinary research journal (giirj) Volume 10, Issue 2, February, 2022 ISSN: 2347-6915 SJIF Impact Factor: 7.472 P. 487-490
10. Ахмаджонов Н., Шукуров Р. Precedent names in the artistic text as allusive names //ACADEMICIA, An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 8 August 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492. P. 46-52
11. [N.AKHMAJONOV](#) Phraseological units is a mirror of the German national culture - Scientific journal of the Fergana State University, 2018.85-83
12. Н Ахмаджонов, А Рўзиматова. ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР НЕМИС ХАЛҚИ МИЛЛИЙ МАДАНИЯТИНИНГ КЎЗГУСИДИР. О'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. УДК:40/42/48. ПИСС: 2181-3302.SJIF:4.621 2022. 08.20. 10-Son. Б.104-109
- 13.Axmadjonov Nurbek, Xabibullayeva. D CLASSIFICATION AND LINGUOCULTROLOGICAL CHARACTERISTICS OF PRECEDENT UNITS. FARS INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION, SOCIAL SCIENCE HUMANITIES. ISSN: 2945-4492. 10(12); 2022; Impact Factor: SJIF 2022 6.786. P. 777-780